

- ⁵⁶ Там само. – Спр.493. – Арк.1.
⁵⁷ Там само. – Спр.488. – Арк.1.
⁵⁸ Там само. – Спр.917. – Арк.4.
⁵⁹ Там само. – Спр.1168. – Арк.91.
⁶⁰ Там само.
⁶¹ ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.620. – Спр.185. – Арк.67–68.
⁶² Там само. – Арк.71–72.
⁶³ Там само. – Арк.80–81.
⁶⁴ Там само. – Арк.89–91.
⁶⁵ Там само. – Арк.73–74.
⁶⁶ Там само.
⁶⁷ Там само. – Арк.64–65.
⁶⁸ Там само. – Арк.65–66.
⁶⁹ Там само. – Арк.68–69.
⁷⁰ Там само. – Арк.71–72.
⁷¹ Там само. – Арк.74–75, 76–77.

The article examines the places of compact residence of old believers on the territory of Volyn' province in XIX – the beginning of XX century, counts up general and absolute number of old believers, defines social status of old believer communities of the province, presence and influence of old believer capital on development of trade and industry of Volyn', of their occupation in the sphere of agriculture, in state of land usage after the abolition of serfdom.

В.І.Прилуцький*

МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВІ УМОВИ ЖИТТЯ СТУДЕНТСТВА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ 1920-х рр.

У статті автор на основі маловідомих архівних і друкованих джерел досліджує вплив матеріально-побутових умов життя студентства радянської України 1920-х рр. на загальні настрої та ставлення його до існуючого режиму.

До останнього часу у вітчизняній історіографії залишається поза увагою дослідників така важлива проблема, як повсякденне життя різних верств населення радянської України. Дана стаття є спробою пролити деяке світло на це питання, зокрема на основі архівних та друкованих джерел дослідити матеріально-побутові умови життя студентства УСРР у 1920-ті рр.

Для вивчення цієї проблеми найбільший інтерес становить література тих років, зокрема книжки тодішнього заступника наркома освіти України Я.Ряпа й аналіз соціологічного опитування одеських студентів Д.Ласса¹. Ці праці не можна вважати історичними дослідженнями. Скоріше їх слід класифікувати як друковані джерела.

В подальшому у радянській і пострадянській історіографії питання, пов'язані зі становищем студентів в УСРР у 1920-ті рр., лише епізодично відображались в узагальнюючих працях².

У 1990-ті рр. в Україні було захищено декілька дисертацій з історії вищої школи в УСРР у розглядуваний період³. У них, хоча й досить неповно, розглянуто стан студентства. В цьому відношенні у першу чергу слід відзначити працю Л.Шепель.

* Прилуцький Віктор Іванович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАНУ.

Дана проблема не втратила своєї актуальності, оскільки матеріально-побутові умови життя сучасного українського студентства мають чимало спільних рис зі становищем, що склалося у 1920-ті рр.

В 1914/1915 навчальному році у вузах на території України, котра входила до складу Російської імперії, налічувалося 26,7 тис. студентів⁴. Головним чином вони були сконцентровані у великих університетських центрах – Києві, Харкові, Одесі. 60% із них походили із сімей дворян-землевласників, капіталістів, чиновників та т.п. Дрібна буржуазія становила близько 20%. У 1921 р. у вузах навчалися 6% робітників, 10,5% селян, 54,7% службовців, 28,9% інших⁵.

На початку 1920-х рр. у системі вищої освіти УСРР відбулися докорінні зміни, які мали значний вплив на структуру студентства. «Стару школу зруйновано без жалю, і найдужчий удар було спрямовано на фортецю буржуазної освіти – на університет»⁶. Замість них були створені інститути, більшість із котрих мали окрему спеціалізацію. Середні спеціальні навчальні заклади були реформовані в технікуми. З 1922 по 1930 рр. вони випускали спеціалістів вищої кваліфікації вузького профілю. «З метою підготування з робітників міста й села науково-освічених організаторів соціалістичного господарства, а також з метою дійсного оробітнення існуючих інститутів» РНК УСРР спеціальним декретом від 7 березня 1921 р. ухвалила відкрити не пізніше 1 травня того ж року дворічні робітничі факультети⁷.

З осені 1921 р. до вищої школи можна було вступити лише за рекомендаціями партійних, профспілкових, комсомольських, військових організацій та комітетів незаможників. Водночас у 1921–1922 рр. із вузів було виключено 5,5 тис. «соціально-ворожих елементів», звільнено 70 осіб, які належали до так званої зміновіхівської професури⁸.

У 1924 р. в Україні налічувалося 39 інститутів, 158 технікумів і 33 робфаки, де навчалися відповідно 35 485, 28 167 та 7 972 чол.

У 4 індустріально-технічних інститутах було 6 824 студенти, в 7 сільськогосподарських – 3856, у 6 медичних – 11 567, у 14 педагогічних – 7659, у 3 соціально-економічних – 3789, у 5 художніх – 1790⁹.

Мережа вищих навчальних закладів розподілялася по республіці досить нерівномірно. Головними студентськими центрами, як і до революції, залишалися Київ, Харків, Одеса й Катеринослав. Водночас створювалися нові інститути, технікуми та робфаки на периферії. В Київській губернії налічувалося 10 інститутів з 11 992 студентами, 36 технікумів із 7085 і 6 робфаків із 1 051 учнями, у Харківській губернії – 8 інститутів (10 603 студенти), 15 технікумів (3479 учнів), 7 робфаків (2255), в Одеській – 10 інститутів (7255 чол.), 23 технікуми (4471), 7 робфаків (1322), у Дніпропетровській – 3 інститути (3787 осіб), 26 технікумів (3861), 5 робфаків (1009)¹⁰.

На 1 січня 1927 р. в УСРР налічувалося 37 інститутів із 28 196 студентами й 147 технікумів із 26 463 та 31 робітфак з 6634 учнями¹¹. Значно збільшився у цих закладах відсоток робітників і селян. Перших в інститутах було вже 23,2%, других – 18,2%. Ще більшою була їх питома вага на робітничих факультетах. У 1926/1927 навчальному році серед 5343 учнів, котрі навчалися на 26 денних робітфаках України, робітники становили 61%, селяни – 31,6%¹².

Протягом 20-х рр. національний склад студентів УСРР змінювався у бік українізації. В 1923/1924 навчальному році серед слухачів інститутів українці становили 43,7%, росіяни – 20,1%, євреї – 30,8%; технікумів – 48,7% – українці, 19,4% – росіяни, 23,5% – євреї. Через три роки (у 1926/1927 навчальному році) в інститутах уже 59,4% й технікумах 64,3% студентів були українцями, відповідно 14,7% та 11,9% – росіянами, 21,9% і 18,1% – євреями¹³. В 1923/1924 р. українці становили більшість у сільськогосподарських (53,1%), педагогічних (44,2%) й художніх інститутах (40,5%). Значно менше їх було се-

ред студентів соціально-економічних (15,7%), інженерно-технічних (20,2%) і медичних (22,1%) вузів¹⁴. У 1928 р. серед слухачів інститутів 25,8% становили жінки, технікумів – 31,5%, робітфаків – 14,6%¹⁵. Серед студенток до вступу їх до вузу в сільському господарстві та на виробництві працювало осіб приблизно в 2,5 рази менше, ніж серед чоловіків. Приблизно таке ж співвідношення, але, навпаки, було між жінками й чоловіками, які знаходилися на утриманні рідних.

Щодо навчальної підготовки, то студентство являло собою три основних групи. Перша – ті, які вступили до вузу після дореволюційної школи до 1921 р. без розкладки, і та молодь, котра продовжувала вчитися після закінчення колишніх середніх навчальних закладів. Друга – ті, які вступили до інституту після прискореної підготовки з робфаків. Третя – молодь, котра закінчила радянську профшколу.

Згідно з «Положенням про соціальне забезпечення учнів в навчальних закладах професійної освіти», затвердженим РНК УСРР 6 грудня 1921 р., загальну видачу грошового, продовольчого й майнового постачання у всіх навчальних закладах було скасовано. Замість того соціальне забезпечення надавалося лише окремим категоріям студентів. Головним критерієм при цьому був класовий принцип. Більшість їх соціальним забезпеченням не користувалася¹⁶.

В особливому, привілейованому становищі опинилися учні робітничих факультетів. 1 лютого 1922 р. ВУЦВК прийняв постанову «Про матеріальне становище робфаків», котра передбачала: «Запропонувати НКПроду видачу продовольчого постачання для робфаків, провадити в першу чергу нарівні з Червоною Армією... Відпустити з ресурсів Південбюро ВЦРПС УРПГ необхідні для робфаків обмундирування, взуття, білизну і постільні речі за встановленою і твердою розцінкою... Наркомосу відпускати в першу чергу робфакам належне грошове утримання, підручники і прилади»¹⁷. Усі учні робітничих факультетів забезпечувалися повною державною стипендією.

У 1922 р. вона складалася з грошової, продовольчої, речової й житлово-навчальної частини. У листі до С.Косіора у червні 1922 р. нарком освіти України Г.Гринько визнавав: «Формально ми маємо 7 тис. стипендій та 7 тис. напівстипендій. Стипендії нараховуються в 23 бюджетних карбованці, з яких тільки 2 припадає на грошову частку. Так як Наркомпрод натуральну частину не виконує, то до нового урожаю наші стипендії зведені до нуля»¹⁸. В першому кварталі 1923 р. грошова частина їх становила 72 млн крб, у другому – 90 млн крб, а напівстипендій, котрі отримували окремі категорії студентства, – їх половину. Продовольча частина для робітфаківців дорівнювала 60 фунтів муки (1 ф. – 409,5 г), 7,5 – крупи, 15 – м'яса, 2,5 – жирів і 30 картоплі. Студентський харчовий пайок був зменшений. Речове постачання повинно було складатися з одного комплекту обмундирування й білизни на рік. Права на гуртожиток та навчальні посібники надавалися тільки учням робітничих факультетів. Інші студенти ними не користувалися¹⁹.

Постановою ВУЦВК від 5 грудня 1923 р. було встановлено стипендії для всіх без винятку студентів робфаків і 8 тис. напівстипендій для студентів першого року навчання. Для учнів робітничих факультетів стипендія дорівнювала 8 крб, для студентів інститутів – 4 крб.²⁰

Але вже через декілька днів у постанові ВУЦВК від 17 грудня відзначалося, що вісім червоних карбованців недостатньо навіть для сплати комунальних послуг, не враховуючи культурні, просвітницькі й інші потреби, наприклад: придбання необхідних книжок, посібників, зошитів, паперу, сплати різних членських внесків тощо²¹.

РНК УСРР звернулася з пропозицією про збільшення грошової стипендії для робфаківців з 1924 р. до 22 червоних крб на місяць та студентів-стипендіатів вузів до 12 червоних крб, виходячи з відповідних розрахунків. Для учнів

робітничих факультетів на одну особу на місяць приходилося: на харчування – 3 крб 72 коп.; на заготівлю і ремонт обмундирування – 5 крб; на сплату комунальних послуг (помешкання, освітлення, вода, опалення й т.п.) – 4 крб 40 коп.; на придбання навчальних посібників – 2 крб 20 коп.; на культурні потреби (театр, газети, різного роду членські внески) – 3 крб 20 коп.; на гігієнічні потреби (лазня, прання білизни, мило, стрижка, гоління) – 1 крб 65 коп.; на дрібні витрати (проїзд, лагодження одягу, ліки та ін.) – 1 крб 83 коп. Для студентів-напівстипендіатів враховувалися такі ж витрати, але тільки на харчування, сплату комунальних послуг, придбання навчальних посібників і гігієнічні потреби. Всього передбачалося виділити 7150 стипендій по 22 крб для робітфаківців та 8 тис. напівстипендій по 12 крб.²²

У лютому 1924 р. ВУЦВК збільшив повну стипендію до 25 крб на місяць (для сімейних – 37 крб 50 коп.)²³.

Хоча розміри стипендії постійно збільшувалися, вона аж ніяк не могла задовольнити потреб «щасливчиків», котрі її отримували. Зокрема про це зазначалося у резолюції I Всесоюзної конференції пролетарського студентства в 1925 р.: «Розмір держстипендій, навіть підвищений порівняно з минулим роком, все ще відстає від загального прожиткового мінімуму, і таким чином стипендія тільки частково вдовольняє потреби студента, не дає можливості йому цілком присвятити себе навчанню, а тому розмір стипендії повинен до наступного навчального року бути збільшений до 30 крб у промислових центрах або до 25 крб в інших»²⁴.

В Україні кількість стипендій та їх розмір змінювалися таким чином: 1925/1926 р. – 19 тис. державних, 1,3 тис. господарчих і 650 місцевих (окрвиконкомом) стипендій із середнім місячним розміром 21 крб, 1927/1928 р. – 24 тис. державних та 1 тис. місцевих середнім розміром у 24 крб. Хоча у середньому по республіці стипендіями забезпечувалося 39,2% студентства, реальна картина була зовсім іншою. Оскільки 12 044 студенти (учні денних робітничих факультетів, студенти вузів – «робфаківці», слухачі факультетів політосвіти при інститутах народної освіти) забезпечувалися повністю на 100%, решта 12 936 стипендій розподілялася між всіма іншими студентами, у середньому на 20,3%²⁵. Розмір стипендії залежав також від поясу, в якому містився вуз. До першого поясу відносився Харків – розмір стипендії 25 крб, до другого – Київ, Дніпропетровськ, Сталіно, Луганськ, Артемівськ – 23 крб, до третього – Одеса – 22 крб, до четвертого – Вінниця й Миколаїв – 21 крб, до п'ятого – всі інші окружні міста – 20 крб, до шостого – більшість вузів поза окружними центрами – 18 крб²⁶. У невеликих містах за відсутністю необхідної кількості стипендій їх розподіляли на 2/3 частини, і вона дорівнювала не більше 7–8 крб.²⁷ Цілком зрозуміло, що студенти постійно скаржилися на недостатній розмір стипендії. Так, під час опитування один з одеських студентів у своїй анкеті писав: «Просимо вас порушити клопотання перед Наркомосом про підвищення стипендії для задоволення наших потреб духовних та фізичних»²⁸. У Миколаївському ІНО під час проведення опитування в 1924 р. 51,6% з тих, хто подали анкети, скаржилися на надзвичайно тяжке матеріальне становище²⁹.

На думку керівництва Народного комісаріату освіти (НКО), форма використання стипендії повинна була мати по можливості колективний характер шляхом організації низки обслуговуючих студентських закладів (гуртожитків, їдальень, лікарень і т.д.). Така форма мала сприяти, з одного боку, розвитку колективного життя студентства, з іншого, – гарантувати використання стипендій за їх прямим призначенням³⁰.

У вищих навчальних закладах обов'язково встановлювалися три категорії учнів: 1) ті, які платили за навчання повністю; 2) ті, котрі вносили пільгову плату; 3) взагалі звільнені від плати. До останніх належали: а) студенти, які отримували державну стипендію; б) студенти пролетарського походження й

члени КНС, які не мали роботи або заробляли не більше 40 крб на місяць; в) студенти, котрі до вступу до вузу вели педагогічну, науково-просвітницьку та наукову роботу в закладах НКО; г) інваліди війни і праці.

У 1925/1926 навчальному році Наркомос встановив плату за навчання в інститутах: індустріально-технічних – 100 крб на рік, у сільськогосподарських – 80 крб, соціально-економічних – 120 крб, педагогічних, ветеринарних та землевпорядних – 60 крб, медичних, музичних і художніх – 120 крб, у технікумах: індустріально-технічних – 50 крб на рік, сільськогосподарських, педагогічних та землевпорядних – 30 крб, соціально-економічних, медичних, художніх – 80 крб, музичних – 120 крб.

Плата за навчання стягалася за триместри рівними частинами 1–5 жовтня, 1–15 лютого й 1–15 травня. Студентів, які її не внесли, звільняли з вузів³¹.

Робітники і службовці, а також особи, котрі знаходилися на їх утриманні, які мали заробіток 40–50 крб на місяць, сплачували 20% повної плати за навчання, 50–60 крб – 25%, 60–70 крб – 30%, 70–85 крб – 40%, 85–100 крб – 50%, 100–125 крб – 60%, 125–150 крб – 75%, більше 150 крб – 100%. Особи вільних професій та ті, котрі знаходилися на їх утриманні, – 100–200% залежно від їх роботи; ті, які жили на нетрудові доходи, – 200–300%³².

На початку 1920-х рр. на становищі студентства, як й інших верств населення республіки, позначилися катастрофічні наслідки голоду.

Порівняно у кращих умовах перебували учні робітфаків. Згідно вже із згадуваною постановою ВУЦВК від 1 лютого 1922 р., вони постачалися за нормами курсантів військово-навчальних закладів. Це становило на місяць: зерна-хліба 39 фунтів або 30 фунтів муки; 10 ¹/₄ – зерна-круп, 1 ⁷/₈ – жирів, солі – 1 ¹/₄ фунта, що на день дорівнювало 1808 калоріям. Ця норма до загальнодержавного харчового прожиткового мінімуму в 2700 калорій становила всього 67%. До того ж і цієї незначної норми досить часто не дотримувалися. Приміром, у січні–травні 1922 р. на кожного учня робітничого факультету Харківського технологічного інституту (ХТІ) видавалося продовольства на 1382 калорій у день, сільськогосподарського – 1703 калорії³³. В 1923 р. для робітфаківців Київського ІНО обіди у студентській їдальні почали давати лише з 20 березня. На сніданок та вечерю щоденно видавали 1,5 фунта хліба, по 5 золотників (1 золотник – 4,266 гр.) цукру й сала³⁴. В середньому у 1922/1923 навчальному році продовольча норма для учнів робітничих факультетів на день дорівнювала 2 ф. хліба, 43 зол. м'яса, 24 – круп, 3 – жирів. Для студентів взагалі – лише 1 ф. хліба і 4 ¹/₄ зол. жирів. Як зазначалося в постанові ВУЦВК у грудні 1923 р., «із згадуваних норм продуктів ніякий обід не може бути приготовлений, тому що відсутній цілий ряд необхідних допоміжних продуктів, крім того, відсутні в проднормі цукор, чай та інші предмети харчування, без яких продпостачання цілком не задовольняє дійсну потребу». Було запропоновано встановити для робітфаківців нову місячну продовольчу норму: м'яса – 10 фунтів, муки – 56 ф. 24 зол., круп – 10 ф., жирів – 3 ф. 72 зол., сухих овочів – 1 ф. 24 зол., солі – 2 ф. 18 зол., перцю – 0,5 зол., цукру – 2 ф. 48 зол., лаврового листу – 0,2 зол., чаю – 0,24 зол.³⁵

В одному з документів у листопаді 1923 р. визнавалося: «Проведене дослідження життя студентства дало приголомшливі цифри. 12% студентів харчується один раз у день, що складається з тарілки супу, 3/4 фунта чорного хліба і чашки чаю, 32% їдять 2 рази в день, і тільки решта харчується відносно стерпно»³⁶. Згідно з анкетуванням, проведеним серед харківських студентів у тому ж році, 17,8% відповіли, що обідають коли-не-коли, 22,7% – ніколи не мають м'яса, у 40% м'ясо буває на обід 1–2 рази на тиждень. Цікаво порівняти це анкетування з аналогічним, проведеним у 1909 р. Тоді харківські студенти в своїх зауваженнях про харчування писали: «М'ясо – підешва», «Борщ – якесь місиво», «Час від часу переходжу на ковбасу, щоб відпочити від обідів у студент-

ській їдальні». Що ж повинен був відчувати радянський студент, котрий не тільки не міг поскаржитися на якість м'яса, тому що бачив його в їдальні 2–3 рази на місяць, а про таку розкіш, як ковбаса, з котрою можна було б «відпочити» від студентських обідів, він і не думав. На основі анкетування робився висновок, що 67,2% всього харківського студентства жили впроголодь³⁷.

На сторінках тогочасних видань можна знайти численні скарги на напівголодне існування студентів: «Прокинешся зранку та думаєш, а що його сьогодні їсти? Й так день удень. До біса навчання, коли його доводиться так здобувати»; «гарячу їжу собі можу дозволити лише раз на тиждень. Про чай і думати не доводиться»³⁸.

У середині 1920-х рр. харчування студентства дещо покращилося, але в цілому воно залишалося незадовільним. Про це зокрема свідчать результати опитування серед одеських студентів, опубліковані у 1928 р. 51,8% чоловіків відповіли, що харчуються недостатньо, 0,3% – зовсім не обідали й лише 5% їли достатньо добре. Серед жінок недостатньо харчувалися 45,5%, достатньо добре – 11,5%³⁹.

Як писав часопис Київського сільськогосподарського інституту в 1929 р., один, два дні не їсти вареної страви звичайне явище для студента цього вузу. Вечором і ранком – окріп із хлібом та дуже велике обмеження жирів⁴⁰.

У такому ж становищі перебували учні величезної кількості вузів республіки, про що свідчив орган ЦК ЛКСМУ: «Більшість студентів не вечеряє. Студентські обіди дають мало калорій»⁴¹.

Отже, значна частина студентства, якщо і не голодувала в повному розумінні цього слова, то була приречена на напівголодне існування. Рятувальницями від справжнього голодування стали студентські їдальні, у котрих, за даними на 1926 р., харчувалися 15 тис. осіб (25% всього складу студентства республіки). До кожного обіду в них держава додавала 3–5 коп⁴². Як зазначав Я.Ряппо, «їдальні при вузах, хоча й з усіма їхніми дефектами, все-таки досить допомагають у поліпшенні побуту пролетарського студентства..., вартість обіду від 21 до 45 коп. Пересічно 30,5 коп.»⁴³ Хоча ці їдальні допомагали учням вузів виживати у складних умовах, вони мали чимало вад. Приміром, як свідчив «Студент революції» на початку 1929 р., в їдальні будинку пролетарського студентства (БПС) №1 у Харкові «за кожним столом, крім сидячих по 4 чоловіки, стоять ще по 2 за кожним стільцем – це так звана перша черга. Хвилини за 15 подають обід, що завжди холодний. Борщ несмачний. Калорій там дуже мало, жирів не чувається зовсім. Деякі хлопці для досвіду пробували обідати по двічі та все одно – ситі вони не були..., друга страва не краща. М'ясо в котлеті скріплено якою хочете вогкістю, тільки не жиром. Підлива має смак дощової води з пергаром. Дається одна котлета.»⁴⁴

За даними рейду «легкої кінноти» (січень 1929 р.), в їдальні Харківського ІНО утворювалися великі черги і штовханина. Якість їжі була не така, як слід. Особливо погане м'ясо у борщі. Хліба до обіду давалося мало⁴⁵. В тому ж році у черзі до їдальні Київського ІНО студентам доводилося витратити до двох годин⁴⁶.

За наявності відповідних умов студенти намагалися організувати харчування за місцем проживання. Наприклад, у деяких гуртожитках Харкова їх мешканці купували колективно примуси, чайники й самі готували їжу. Обіди коштували набагато дешевше, ніж в їдальні, хоча меню було і не дуже різноманітним⁴⁷.

Газета Харківського технологічного інституту описувала приклад колективного харчування так: «По черзі страви готують акуратно та вчасно... ніколи не були голодними і завжди хватало грошей на їжу.»⁴⁸

Одним із найбільш важливих у повсякденному житті студентства було житлове питання.

31 травня 1921 р. РНК УСРР прийняла постанову «Про забезпечення робітничих факультетів гуртожитками». Згідно з нею, помешкання для гуртожитків

повинні були міститися поблизу робітфаків із розрахунку 1 кв. сажень (4,55224 м² – *Авт.*) на кожного мешканця. Вони мали бути обладнані кип'ятильниками й забезпечені ліжками, столами та іншими необхідними меблями відповідно до кількості жильців⁴⁹. Саме учні робітничих факультетів становили переважну більшість мешканців гуртожитків на початку 1920-х рр. На практиці загальні вимоги до студентського житла не виконувалися. Так, згідно з опитуванням 1923 р., тільки 18% харківських студентів жили в гуртожитках і були задоволені ними. Приміром, гуртожиток Харківського ІНО не був відремонтований: дах протікав, не було меблів, вікон, опалення⁵⁰. Взагалі більшість студентських гуртожитків Харкова не опалювалися, в них не діяла каналізація, не було води. 30% студентства жило у сирих помешканнях. 46,3% – змушене було мешкати на околицях міста далеко від вузів. Були й взагалі безпритульні, котрі ночували де прийдеться: в якихось ящиках, на вокзалах, удаючи з себе відсталих від поїзду, тощо.⁵¹

Обслідування студентів ХТІ свідчило, що на 1 січня 1923 р. у гуртожитках мешкали 38,5% опитуваних, на приватних квартирах – 61,5%⁵².

Хоча в подальшому ситуація дещо покращилась (так, по республіці жилплощею було забезпечено в 1924 р. – 26% студентів, у 1925 р. – 30%, у 1926 р. – 33%)⁵³, в цілому вона залишалася досить складною.

Існувало два типи студентських гуртожитків. У 1926 р. це були 165 інтернатів (у них мешкали 9437 студентів), які знаходилися при 104 вузах та під їх безпосереднім управлінням, і 38 гуртожитків із 10 658 студентами, що містилися у великих навчальних центрах та перебували під керівництвом комітетів поліпшення побуту учнів (КОПОПУЧів) (в інших джерелах – КУБУЧі – від російського «комітету улущення быта учащихся»). З поширенням у комсомолі української мови в більшості офіційних документів вживався перший варіант. – *Авт.*). У документах того часу відзначалося, що вузівські інтернати утримувалися навання – то подачками адміністрації навчальних закладів, то за рахунок крихітних коштів студентських економічних організацій. Більшість їх (крім інтернатів при робітфаках великих вузів) являли досить гнітючу картину як у відношенні нормального обладнання, так і господарського обслуговування. Гуртожитки КОПОПУЧів не мали твердої матеріальної бази й існували з року в рік без всякого плану за рахунок субсидій, котрі завжди запізнювалися. «Не слід дивуватися тому, що гуртожитки помалу руйнуються, погано устатковані, а відсутність світла і води в гуртожитках КОПОПУЧів явище звичайне... Умови життя в них ще гірші, ніж у гуртожитках вузів, а це погано відбивається як на навчальному успіху, так і на стані здоров'я», – визнавалося в доповідній записці Наркомату освіти до РНК УСРР у 1926 р.⁵⁴

Згідно з інструкцією НКО України від 22 жовтня 1926 р. «Про порядок утримання студентських гуртожитків», усі інтернати, які існували до того часу при вищих навчальних закладах, а також копопучівські будинки пролетарського студентства мали бути передані в безпосереднє відання адміністрації вузу, котра несла всю відповідальність за їх господарське обслуговування. При закріпленні інвентаря слід було користуватися «такими кондиціями: ліжка належить замовити переважно залізні, військового зразка; ... ковдри слід купувати шерстяні, військового зразка; ... щодо табуретів, столів і ліжкових тумбочок, то вони придбаються залежно від кількості мешканців.» Розмір плати за гуртожиток встановлювався: а) для робітфаківців та студентів-стипендіатів, а також тих, які не отримують стипендію, але звільнені від плати за навчання, – 50 коп. на місяць; б) для студентів, котрі платять за навчання 50 і менше відсотків, – 1 крб; в) з інших студентів-службовців, які заробляють більше 50 крб, а також із тих, які повністю платять за навчання, стягувалася плата за комунальні послуги й паливо за відповідними нормами загальноміського тарифу⁵⁵.

Численні архівні документи та друковані видання свідчать про надзвичайно тяжкі побутові умови життя в студентських гуртожитках.

У документі, котрий надійшов до ЦК КП(б)У з Одеси в листопаді 1923 р., зазначалося: «Гуртожитки студентів знаходяться у самому непривабливому стані – тіснота, сирість, темрява, відсутність елементарної обстановки – ось звичайна картина студентського життя». ⁵⁶ А ось як змальовувався студентський гуртожиток у Катеринославі в журналі «Студент революції» у 1924 р.: «Самих різноманітних розмірів, але однаково холодні і незатишні кімнати... Рідко-рідко можна побачити лампочку, що звіщується зі стелі: в більшості випадків студентам приходилось займатися при «коптилках». Поганенькі залізні ліжка з порожніми матрацами з мішків, а то й взагалі без матраців. У більшості випадків на цих ліжках немає ковдр: казенні не видавалися, а власні мали лише відсотків 20 мешкаючих тут студентів... Холод (парове опалення діє лише 6 годин на добу) змушує студентів сидіти в шапках і шинелях. Столів занадто мало для всіх. Буває, що у великій кімнаті розміщується до 30 чоловік, і всі вони на різних курсах, у різних вузах... В гуртожитку знайшли притулок чоловік 560–570, але майже така ж кількість потребує помешкання. Влаштувати їх у гуртожитку неможливо: немає місця» ⁵⁷.

Більшість одеських студентів (61,7%) відповіли в анкетах, що гуртожитки, у котрих вони живуть, не мають найпримітивніших зручностей, майже не обладнані для життя. Звичайно це кімнати з недостатньою кубатурою, незадовільним освітленням, брудні, не відремонтовані й не обладнані печами. Іноді у кімнатах жили від 10 до 30 чоловік (близько 10%). Майже кожен п'ятий з опитуваних не мав окремого ліжка – першої запаруки здорового відпочинку. Так, в Одеському ІНО 47,7% студентів жили у тісних помешканнях, лише 61,9% мали окреме ліжко; у медичному інституті відповідно – 43,6%, 77,9% , хіміко-фармацевтичному – 47,7% і 81,1%. ⁵⁸

Значна частина студентських гуртожитків містилася в будинках, непристосованих та непридатних для житла взагалі. Наприклад, у Києві це приміщення Лаврського музею і бараки, де раніше жили військовополонені; у Харкові – колишній барак будівельних робітників; в Одесі – нічліжний будинок, колишні пивні, трактири. ⁵⁹

В особливо несприятливих умовах опинилися студенти й робітфаківці – новачки. Так, у грудні 1926 р. в Харкові у тимчасових приміщеннях мешкали 867 осіб нового прийому (в клубі ІНО – 158, спортзалі ХТІ – 57, цитальному залі ЦБПС (Центрального будинку пролетарського студентства. – *Авт.*) – 107, залі для глядачів – 81, залі БПС № 4 – 24, по вул. Чайковського, № 33 – 429 студентів). ⁶⁰ Взимку 1926/1927 р. спеціальна комісія з обслідування побуту пролетарського студентства Харківської міськради надала таку інформацію: «Під час обслідування комісія натрапила на жахливу картину щодо житлових умов студентства. Наприклад, на Чайковській студенти живуть у колишніх бараках, побудованих для сезонних робітників. Бараки абсолютно не пристосовані до зимового житла. Стіни мокрі, холодно, мало повітря. В будинку пролетарського студентства № 1 в залі мешкає 90 студентів, ліжко стоїть до ліжка, столів і стільців нема, на всіх є одна лампа. Щоб готуватися до лекцій, приходиться вистоювати спеціальні черги: частина студентів уночі спить, а частина працює. Так само і в другому помешканні. Тут мешкає 154 студенти – разом чоловіки і жінки. В той же час у будинку в першому поверсі міститься ресторан» ⁶¹.

У жовтні 1926 р. до Наркомосу УСРР надійшов лист від учнів робітничих факультетів першого курсу й колишніх робітфаківців, які стали студентами Харківського технологічного інституту: «Живемо протягом трьох місяців в антигігієнічних умовах у кімнаті, зовсім не пристосованій до житла, 67 чоловік валяються на загальних дерев'яних нарах без ліжок, маючи одну стіну зала,

зв'язану з типографією, відокремлену тонкою дерев'яною перегородкою з щілинами, вдихаючи свинцевий пил без достатнього повітря, завдяки чому були випадки захворювання і відправки до лікарні».⁶²

Акт обстеження 28 жовтня 1926 р. підтвердив скаргу мешканців гуртожитку ХТІ на жахливі умови проживання. У ньому повідомлялося, що «в приміщенні, де можуть розміститися 20 осіб, проживають фактично 65. Суцільні, незйомні нари без підголовників. Матраци набиті соломою. При найменшому дотику до них виділяється велика кількість порошу... Зала загороджена дерев'яною щільною перегородкою від літографії... В повітрі відчувається запах фарби... Зал перетворився в справжню конюшню. Зловісний сморід, бруд, пил, клопи та інші паразити».⁶³

Водночас мережа гуртожитків розширювалася, будувалися нові помешкання. Найбільш показовим прикладом було зведення 10 двоповерхових будинків (7 з них – з вересня по грудень 1927 р.) у Харкові.

Тодішній студентський часопис писав, що переїзд студентів до цих будинків із старих гуртожитків нагадував «перехід із халабуди самоїдів до паризького салону». Кімнати вміщували від 4 до 6 чол. У всіх корпусах – парове опалення. В одному з них відведено великий зал спеціально для читальні. Тут у вільний час студенти могли почитати газети й журнали, пограти в шахи або шашки.⁶⁴ Такі новобудови у масштабах республіки були лише винятком і не мали масового поширення.

Але й вони мали суттєві технологічні недоліки. Як зазначалося у вересні 1929 р., «гуртожитки за стандартною формою, які існують у Харкові, Одесі та інших містах, а саме: дерев'яний будинок із глинобитними стінами з цегляною обкладанкою..., сирі і взагалі непридатні для життя... через 2–3 роки починають гнити й будуть цілком непридатні».⁶⁵

Будівництво гуртожитків значно відставало від потреб вищої школи. Значна частина студентства перебувала у катастрофічних умовах існування.

При загальному контингенті прийому 1926–1927 рр. в 17 250 осіб було забезпечено гуртожитками у великих вузах лише 5630 студентів, тобто 33% – тільки пролетарський склад.⁶⁶

В 1927/1928 р. гуртожитками було забезпечено 42% студентів, котрі мали на них право. Вони залишалися неймовірно переповненими. При пересічній нормі в 2 кв. сажні реально на мешканців гуртожитків припадало у Києві та Харкові 0,8 кв. сажня, Одесі й Дніпропетровську – 1, в інших містах від 1 до 1,2 кв. сажня.⁶⁷

Як зазначалося в акті комісії Київської міськради від 12 березня 1928 р., у нездатних до житла умовах перебували 260 студентів. Вони були позбавлені будь-якої можливості нормального навчання через непридатність до життя приміщень, а також віддаленість деяких із них від вузів (Лавра і бараки до 6 км), причому в останньому випадку студентам доводилося витратити 3–4 години на ходіння. Окрім цього, всі приміщення не задовольняли мінімальних вимог санітарії та гігієни.⁶⁸

Згідно з обов'язковими правилами розпорядку будинків пролетарського студентства КОПОПУЧів, кожен їх мешканець повинен був пам'ятати, що його сусіди – такі ж студенти, яким треба вчитися, а тому мав вести себе так, щоб не перешкоджати їх заняттям. У гуртожитках заборонялися співи, галас, голосні стуки в кімнатах. Для студентів, котрим це потрібно з роду занять, наприклад, вихованцям музичних навчальних закладів, таке дозволялося тільки до 22-ої години. Заборонялися також крики, біганина тощо в коридорах. У кімнатах потрібно було підтримувати належний лад: підлоги мити не менше двох разів на тиждень; кожен день провітрювати помешкання; сміття, котре виміталось з кімнати, не залишати в коридорі, а негайно виносити надвір. Необхідно було

утримувати у повній чистоті буфетні й вбиральні кімнати, ні в якому разі не засмічувати раковини та умивальники. Мешканці кожної кімнати виділяли старшого відповідального як за майно, котре було в ній, так і за додержання обов'язкових правил поведінки⁶⁹.

Але, як свідчать численні архівні й друковані джерела, для значної частини мешканців студентських гуртожитків ці правила існували лише на папері. Прикладом, у розпорядженні по Наркомату освіти УСРР від 16 вересня 1926 р. повідомлялося наступне: «Оглянувши 22 серпня всі студентські гуртожитки, що на той час перебували у віданні Харківського КОПОПУЧу, комісія виявила цілу низку ненормальних явищ у їх стані і умовах перебування в них». При цьому було зазначено, що вони пояснювалися не стільки обмеженістю матеріальної бази гуртожитків, скільки недбайливим та некультурним ставленням до них мешканців. Так, у коридорах і кімнатах лунали співи, галас, стуки, які перешкоджали роботі й відпочинку самих студентів. У кімнатах панував бруд: по кутках – сміття, на стінах – написи, помешкання не провітрювалися, в них прали та сушили білизну. Помічалось недбайливе ставлення до державного майна, псування меблів і електромережі. Комісія зробила висновок, що в БПСах не чувається ніякої дисципліни. Для усунення виявлених негативних явищ Наркомат освіти запропонував у правилах внутрішнього розпорядку обов'язково зазначити, що за їх порушення винних у цьому виселятимуть із гуртожитку в адміністративному порядку, а у разі особливо тяжких порушень таких студентів звільнятимуть із вузів⁷⁰.

Аналогічну картину становища в студентських гуртожитках змальовували тогочасні видання: «Деякі найнеобладнаніші гуртожитки для студентів набувають характер нічліжки. Свій гуртожиток для них остогидлий, у кімнатах не прибирають, раковини забруднюють, готують їжу на примусах у кімнатах, не беруть до уваги інших студентів, співають, коли вже треба спати. До цього треба відзначити лайки, розгардіяш, шовінізм, антисемітизм. Деякі не витримують і повертаються додому»⁷¹.

Для того щоб скласти картину матеріально-побутового життя студентства, треба розглянути, наскільки воно було в змозі задовольнити свої матеріальні та культурні потреби. Згідно з опитуванням, проведеним серед одеських студентів, із 2098 респондентів на запитання, чи мають вони можливість відповідним чином одягатися, позитивну відповідь дали лише 14,1%, купувати книги – 12,5%, відвідувати театри й кіно – 16,9%⁷². Особливий інтерес викликає остання цифра, котра свідчить, що у студентському середовищі прагнення до задоволення духовних потреб брало гору над прагненням придбати новий одяг. Що стосується вбрання, то в дещо кращому становищі перебували учні робітфаків. На рік їм виділялися: пара чобіт, шинель або пальто, теплий і літній костюми, кашкет, 2 зміни білизни загальною вартістю 60 крб.⁷³ Оскільки на початку 1920-х рр. серед студентів було чимало демобілізованих військових, широкого поширення набули елементи їх уніформи – шинелі, гімнастерки, френчі, галіфе, будьонівки, що спричинило утворення своєрідного напіввійськового костюму. Як повідомлялося в одному з тодішніх видань, спостерігався потяг частини студентів до дореволюційної форми. З'явилися студентські куртки, значки, шапки старого зразка⁷⁴.

Зустрічалися серед студентів вузів і представники так званої «золотої молоді»: у модному вбранні, відмінно виголені та випещені. Тендітні, схожі на актрис, вдягнені за останньою модою, з гарними зачісками студентки. Вони рідко відвідували лекції. Заходили до вузу коли-не-коли, щоб зустріти потрібну людину, поговорити про ціни, коливання валюти тощо. Проте їх можна було зустріти в ресторані, партері театру.

Але переважна більшість студентів виглядала зовсім по-іншому. Стипендія, котру мала у повному обсязі лише незначна їх частина, не могла задовольнити навіть елементарних потреб.

В 1925 р. бюджет студента на місяць мав приблизно такий вигляд: витрати на триразове харчування – 15 крб, чай і цукор – 95 коп., членські внески – 50 коп., газети – 90 коп., навчальне приладдя – 3 крб, плата за гуртожиток – 50 коп., культурні потреби, прання білизни й лазня – 55 коп. Всього 25 крб 90 коп. при розмірі середньої стипендії в 21 крб⁷⁵. У 1927/1928 р. стипендія підвищилася пересічно до 24 крб. Водночас за самим жорстким розрахунком життєвий мінімум студента на місяць складався так: обід у студентській їдальні (35 коп. на день) – 10 крб 50 коп.; сніданок та вечеря (35 коп. на день) – 10 крб 50 коп.; витрати на одяг, взуття й ін. – 5 крб; придбання підручників і навчального приладдя – 2 крб 50 коп.; побутові потреби (прання, лазня тощо) – 2 крб; культпотреби (газети, театр, кіно) – 2 крб, плата за гуртожиток – 50 коп., членські внески – 50 коп., тобто 35 крб 50 коп., що на 8–9 крб перевищувало розмір щомісячної стипендії⁷⁶.

Як зазначалося на шпальтах молодіжного видання в 1927 р., «зроблені обслідування бюджету студентства дають найнепривабливішу картину: при найскромнішому використанні стипендії студент засуджений на напівголодне існування... Збільшивши на 2 крб розмір стипендії, коли продуктивний індекс підвищився на 100%, порівнюючи з минулим роком, безумовно, цим самим подвоєно матеріальну незабезпеченість студентства»⁷⁷.

Відповіді на анкети змальовують непривабливість та одноманітність життя. «Незначна стипендія, – повідомляв студент II курсу Одеського політехнічного інституту, – не дає можливості ходити в кіно, відвідувати театр, придбати книги, вдягатися, і ми живемо вірніше не живемо, а животіємо, зростаючи егоїстами, скупими і песимістами». Його думку поділяли й інші студенти: «Стипендія мізерна. В наші молоді роки ми не спроможні задовольнити свої потреби. Через відсутність коштів не відвідуємо театри, кіно, не купуємо книжок, не вдягаємося. Живемо в кімнаті, не виходячи нікуди. Таке життя з матеріальними нестатками виховує в нас заздрість, скупість, егоїзм. Характер стає песимістичним. Від нашого кута зору втікають всі принади життя, у нас немає майбутнього. Ми не живемо, а доживаємо ... Наші матеріальні нестатки досить часто штовхають нас на карні вчинки ... Ми оточені, як частоколом, матеріальними незгодами. Все це робить із нас моральних калік, непридатних для будівництва сучасного нам життя XX століття»⁷⁸.

Одна з головних причин надзвичайно тяжкого матеріального стану студентів полягала у тому, що допомога їм іззовні була зовсім незначною. Аналізуючи результати анонімного перепису харківського студентства в 1923 р., часопис «Студент революції» відзначав, що коли в минулому більша частина його жила за рахунок батьків, то на той час відсоток тих, котрі жили на кошти своїх рідних, зменшився до 7,5% у студентів та до 19,5% у студенток. Якщо в 1909 р. тільки на свій власний заробіток жило не більше 25% їх, то в 1923 р. батьки забезпечували життя тільки 11,7% харківських студентів. Ще 17,4% жило за рахунок стипендії. Решта (70,9%) могла розраховувати лише на власні сили.

Більшість із студентів (42%) служила. Частина жила за рахунок уроків, випадкових заробітків тощо. Отримуючи ззовні мізерну допомогу, багато їх самі допомагали своїм сім'ям. Так, 31,2% студентів і 11,6% студенток були головними годувальниками сім'ї⁷⁹. За даними обслідування студентів ХТІ (членів каси взаємодопомоги) на 1 січня 1923 р., заробляли на життя: фізичною працею – 8,4%, розумовою – 31,9%, за рахунок рідних жило – 2,5%, 46,3% – були стипендіатами, 10,9% – безробітними. По відношенню до середньої зарплати робітника й службовця заробіток студента становив – 42,5%⁸⁰. Ось як характеризувався повсякденне життя більшої частини студентства на шпальтах тогочасного видання: «Нам здається, що ми не помилимося, якщо скажемо, що така частка складає 75% всього студентства. У них робочий день починається з 8 годин

ранку і закінчується часто в 1–2 годину ночі»⁸¹. «Більшість пролетарів-студентів, знаходячись у страхітливих умовах існування, вимушені заради шматка хліба йти на 6-8 годинні служби, а отже втрачають фактичний зв'язок із вузом і всім академічним життям»⁸². У Полтавському ІНО лекції відбувалися з 17-ої до 22-ої години. Це хоч було й незручно, але давало більшості студентів змогу продовжувати навчання. Вдень вони працювали в установах, більшість – на двох роботах⁸³.

Студенти були згодні виконувати будь-яку роботу. Так, серед одеських вузівців навіть склали жартівливі куплеті: «Студент де-юре завершає свій учебный год, а де-факто разгружает иностранный пароход»⁸⁴. У Києві влітку також чимало студентів існували за рахунок роботи в порту. Їх артілі не без успіху конкурували з артілями професійних вантажників. Взимку становище погіршувалося. Краще складалися справи з роботами по місту. З громадських робіт (по очищенню його від снігу та т.п.) значний відсоток їх припадав на студентів⁸⁵. У Полтаві багато їх теж займалося фізичною працею: брукували тротуари, рубали дрова тощо⁸⁶.

Важливим фактором, який впливає на матеріально-побутові умови життя будь-якої людини, є стан її здоров'я. Значна частина радянського студентства в 20-ті рр. мала досить слабе здоров'я. З одного боку, це можна пояснити тяжкими матеріальними і побутовими умовами, з іншого, – тією обставиною, що майже все воно постраждало від найтяжчих епідемій під час світової та громадянської воєн. Так, серед обстежених одеських студентів не було жодного, котрий би не переніс хоча б одну з різновидностей тифу (висипний – 43,3%, поворотний – 26,8%, черевний – 29,9%). Лише 11% вважали свій стан здоров'я відмінним, 66,9% – задовільним, а 22,1% (тобто майже чверть) – слабким. 6,8% були хворі на туберкульоз⁸⁷. Подібний стан речей спостерігався й у Харкові. Серед обслідуваних студентів лише 8,3% були цілком здорові. Водночас 43,6% хворіли на неокрів'я, 15,5% – неврастенія, 7,5% – катар шлунку. Активну форму туберкульозу мали 6% студентів і 7,1% студенток⁸⁸. У 1925 р. 65% пацієнтів київської студентської поліклініки, які звернулися до терапевта, хворіли на туберкульоз⁸⁹. Харківська студентська лікарня за рік (із квітня 1925 по квітень 1926 р.) зареєструвала 1132 випадки захворювання нервовими хворобами. Це – надзвичайно висока цифра, якщо взяти 12 тис. студентів міста. Із 378 хворих 214 (56,6%) працювали пересічно 10–13 годин на добу, 164 (43,3%) – 13–16 та більше⁹⁰.

В республіці досить активно діяли самодіяльні студентські органи, котрі піклувалися про матеріально-побутові умови життя, насамперед комітети поліпшення побуту учнів вищих шкіл (КОПОПУЧі). Відповідно до постанови РНК УСРР від 10 жовтня 1922 р. утворилися республіканський і місцеві (у Харкові, Києві, Одесі й Катеринославі) комітети. Вони являли собою виборні студентські органи, які мали за мету покращення побуту учнів інститутів, технікумів та робфаків. Для цього комітети організували роботу гуртожитків, лікувальних закладів, будинків відпочинку, а також їдалень, пралень, перукарень, майстерень, виробничих колективів й інших установ та підприємств, котрі полегшували матеріальний стан студентства⁹¹.

Наведемо деякі приклади багатогранної діяльності КОПОПУЧів.

Після утворення комітету в Харкові у його розпорядження перейшли амбулаторія, лікарня й аптека. Вже в 1923 р. студентська лікарня ім. проф. П.І. Шатилова за своїм благоустроєм і організацією справи була однією з кращих не тільки в Україні, а й у Радянському Союзі. Влітку того року в 50 верстах від Харкова у сосновому борі на березі р. Донець було відкрито будинок відпочинку, який міг обслуговувати щомісяця близько 100 студентів. За власною ініціативою комітет встановив зв'язок з Європейською організацією допо-

моги студентству, за домовленістю з котрою безкоштовне харчування надавалося близько 2 тис. студентів. Усього з липня 1922 по липень 1923 р. через відповідні їдальні було видано 68 718 обідів. Для задоволення потреб учнів харківських вузів КОПОПУЧ організував виробничі майстерні: кравецьку, шевську, годинникову, шапкову, палітурну; перукарню, фотографію. В них працювали майже виключно студенти. Ціни на послуги були значно нижчі від ринкових⁹².

У розпорядженні Одеського КОПОПУЧу в 1924 р. було шість гуртожитків. Із квітня 1923 по квітень 1924 р. через дві їдальні Американська секція Європейської організації допомоги студентству у середньому щомісяця передавала продовольства на 1625 студентів, по 1,3 долара на кожного. За той період через студентську поліклініку пройшли близько 30 тис. хворих. За рік її аптекою безкоштовно або із значною знижкою було відпущено ліків за 15 тис. рецептів⁹³.

Київський КОПОПУЧ у 1924 р. опікувався амбулаторією, яка приймала за рік близько 42 тис. студентів, а також їдальнями, котрі обслуговували 3340 чол., та будинком відпочинку на 200 осіб⁹⁴.

В підсумках обслідування цього комітету у вересні 1927 р. констатувалося: «Вражає книжкова крамниця. По-перше: службовці–студенти. По-друге: її крам має безпосереднє сполучення з навчальною справою. Й по-третє: є намір кредитувати студентство підручниками та навчальним приладдям... Пуще-Водицький будинок відпочинку працює з початку оздоровчої кампанії. Перебувають місяць і виключно одні студенти. Кожен студент платить 12 крб, решта – за рахунок КОПОПУЧу. Меню нічим не відрізняється від Святошинського санаторію»⁹⁵.

В Луганську КОПОПУЧем також був організований власний будинок відпочинку. Як писав студентський часопис у жовтні 1925 р., «добра їжа, прогулянки, купання та рибна ловля на Донці, ввечері веселі товариські розмови, пісні, музика – так проходив непомітно 21 день – термін перебування кожної групи студентів у будинку»⁹⁶.

Своєрідними філіями КОПОПУЧу на місцях були студентські каси взаємодопомоги, котрі діяли у великих вузах. Вони мали за мету матеріальну й трудову (підшукування підробітків) допомогу своїм членам. Для цього каси видавали позики найбіднішим студентам, окремим колективам і трудовим артілям, організовували різні установи, які підшували роботу для них, тощо⁹⁷.

Першою у Києві в 1922 р. з'явилася каса взаємодопомоги в медичному інституті. Вже через десять місяців вона нараховувала до 1200 членів. Каса значно полегшувала матеріальне становище студентів, особливо у випадках хвороби, різних поїздок та непередбачених витрат. Її лікарняна секція надала допомогу близько 800 хворим студентам. Бюро праці при касі організувало артілі: фельдшерські й по охороні магазинів⁹⁸.

Каса взаємодопомоги Харківського технологічного інституту взяла в оренду кінотеатр і перукарню. Нею були організовані майстерні по лагодженню взуття та шевська, де члени каси ремонтували одяг та взуття зі знижкою у 50%⁹⁹.

Проте в цілому по республіці на 1928 р. каси взаємодопомоги охоплювали незначний відсоток студентів: у Києві – 9%, Харкові – 13,6%, Одесі – 19,8%¹⁰⁰.

Як уже зазначалося, більшість їх мали деякий заробіток від постійної або тимчасової роботи, що давало можливість створювати хоч трохи стерпні умови існування. Оскільки студенти повинні були більшу частину свого часу витрачати на навчання, вони шукали випадкову, тимчасову роботу. Кількість студентів, котра бралася за уроки, переписування тощо, значно збільшувалася, водночас пропозиції все більше перевищували попит. Це породжувало конкуренцію й, як наслідок, надмірну експлуатацію студентської праці. Вона винагороджувалася мізерною платою.

Таке ненормальне становище потребувало свого вирішення у формі створення органу, який був би тісно пов'язаний зі студентською масою і спроможний

нормувати й захищати випадкову працю від експлуатації. Таким органом у 1923 р. стали бюро випадкової праці, котрі створювалися при біржі праці. Їх завданням були: організація репетиторських занять; розсилка лекторів на випадкові лекції; виконання різних завдань від відповідних організацій; посилка кореспонденції для газет та журналів; направлення студентів для організацій різного роду кампаній, на чергування до хворих, на виконання робіт креслярсько-технічного характеру; для проведення різного роду листування¹⁰¹.

1920-ті рр. стали переломними в житті студентів, як і всього населення радянської України. Реформування вищої школи, курс на пролетаризацію змінили її соціальне обличчя. Робітниче-селянська молодь принесла до вузів свої звички, уклад життя, котрі були чужі традиціям старого студентства та викликали чвари у його середовищі навіть на побутовому рівні. Учні вищих шкіл опинилися в надзвичайно тяжких матеріально-побутових умовах. Заступник нарккома освіти УСРР Я.Ряппо визнав: «Підсумовуючи матеріальне забезпечення радянського студентства й умови його життя, можна сказати, що радянське студентство перебуває в гірших умовах ніж студентство у передвоєнний час»¹⁰².

Повсякденне життя учнів вищих шкіл перетворилося в постійну боротьбу за виживання. Щоб заробити на шматок хліба, більшість студентів була вимушена багато працювати. Це негативно впливало на їх навчання і стан здоров'я.

Таке тяжке становище породжувало у студентському середовищі настрої зневіри та апатії, а іноді й ворожості до існуючого режиму.

Більшовицьке керівництво намагалося використати це становище для досягнення власних цілей. Проголосивши за основу ставлення до студентів класовий принцип, правлячий режим перетворив розподіл матеріальної допомоги їм у важливий важіль для проведення політики пролетаризації вищої школи, підготовки у вузах слухняної, відданої йому інтелігенції.

¹ Ласс Д. Современное студенчество. – Москва; Ленинград, 1928; Ряппо Я. Народна освіта на Україні за десять років революції. – Х., 1927; Його ж. Радянське студентство. – Х., 1928.

² Вища школа Української РСР за 50 років. – Ч.І. – К., 1967; Історія Київського університету. – К., 1959; Харьковский государственный университет (1805–1980). Исторический очерк. – Х., 1980; Історія Одеського університету (1865–2000). – Одеса, 2000 та ін.

³ Мірошниченко М.І. Вища школа радянської України в 1920–1928 рр.: проблеми розвитку, досвід, уроки. – Дис... канд. іст. наук. – К., 1993; Шепель Л.Ф. Роль робітничих факультетів УСРР в підготовці спеціалістів (20-ті рр.). – Дис... канд. іст. наук. – К., 1995; Сесімов А.А. Вища школа радянської України (1928–1939 рр.). – Дис... канд. іст. наук. – К., 1998.

⁴ Соціалістична Україна. Статистичний збірник. – К., 1937. – С. 133.

⁵ Народна освіта на Україні. – Х., 1924. – С. 70–71.

⁶ Там само. – С. 3.

⁷ Культурне будівництво в Українській РСР. 1917–1927. – К., 1979. – С. 182.

⁸ Народна освіта на Україні. – С. 72–73.

⁹ Там само. – С.100–102.

¹⁰ Там само.

¹¹ Україна: Стат. щорічник на 1928 р. – Х., 1928. – С.98–99.

¹² Ряппо Я.П. Народна освіта на Україні за десять років революції. – С.77.

¹³ Там само. – С. 74.

¹⁴ Народна освіта на Україні. – С. 49.

¹⁵ Соціалістична Україна. Статистичний збірник. – С. 144.

¹⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 809. – Арк. 2.

¹⁷ Культурне будівництво в Українській РСР. – Т. І. – К., 1960. – С. 137–138.

¹⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 1467. – Арк. 75.

- ¹⁹ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 809. – Арк. 8; *Ряпко Я.* Реформа вищої школи на Україні в годы революції. – Х., 1925. – С. 40.
- ²⁰ Народна освіта на Вкраїні. – С. 73.
- ²¹ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 809. – Арк. 8 зв. – 9.
- ²² Там само.
- ²³ Народна освіта на Вкраїні. – с. 73.
- ²⁴ Студент революції. – 1925. – № 5. – С. 78.
- ²⁵ ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 274. – Арк. 66.
- ²⁶ Студент революції. – 1926. – №5-6. – С.47.
- ²⁷ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 1150. – Арк. 37.
- ²⁸ *Ласс Д.* Указ. соч. – С. 44.
- ²⁹ Путь просвещения. – 1924. – № 9. – С. 267.
- ³⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1778. – Арк. 41.
- ³¹ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 110,112; Студент революції. – 1926. – №5-6. – С.47.
- ³² ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 3. – Спр. 1379. – Арк. 134-135.
- ³³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1513. – Арк. 31-32.
- ³⁴ Путь просвещения. – 1923. – № 7-8. – С. 266-267.
- ³⁵ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 809. – Арк. 8.
- ³⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1777. – Арк. 12.
- ³⁷ Студент революції. – 1924. – № 7. – С. 27.
- ³⁸ Путь просвещения. – 1924. – № 9. – С. 267.
- ³⁹ *Ласс Д.* Указ. соч. – С. 38-39.
- ⁴⁰ Реконструктор. – 1929. – 1 травня.
- ⁴¹ Комсомолец України. – 1928. – 19 червня.
- ⁴² Студент революції. – 1927. – №7. – С.25.
- ⁴³ *Ряпко Я.* Радянське студентство. – С.34.
- ⁴⁴ Студент революції. – 1929. – №1-2. – С.45.
- ⁴⁵ Іновець. – 1929. – 1 лютого.
- ⁴⁶ Студент революції. – 1929. – №5-6. – С.74.
- ⁴⁷ Там само. – 1928. – №3. – С.43.
- ⁴⁸ Красный технолог. – 1928. – 8 лютого.
- ⁴⁹ Культурне будівництво в Українській РСР. 1917 – 1927. – С. 190.
- ⁵⁰ Студент революції. – 1923. – № 2-3. – С. 115.
- ⁵¹ Там же. – № 6. – С. 8.
- ⁵² Там же. – № 4-5. – С.106.
- ⁵³ Там же. – 1927. – № 7. – С.25.
- ⁵⁴ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 1043. – Арк. 78, 87.
- ⁵⁵ Державний архів міста Києва (далі ДА м. Києва). – Ф. Р-308. – Оп.1. – Спр.541. – Арк.109-110.
- ⁵⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1777. – Арк. 12.
- ⁵⁷ Студент революції. – 1924. – № 1-2. – С. 65.
- ⁵⁸ *Ласс Д.* Указ. соч. – С. 33, 36.
- ⁵⁹ ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 274. – Арк. 68.
- ⁶⁰ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 1037. – Арк. 14.
- ⁶¹ Там само. – Арк. 3.
- ⁶² Там само. – Арк. 14-14 зв.
- ⁶³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2264. – Арк.229.
- ⁶⁴ Студент революції. – 1928. – № 3. – С. 42-43.
- ⁶⁵ ДА м. Києва. – Ф. Р-308. – Оп.1. – Спр.847. – Арк.11.
- ⁶⁶ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 1039. – Арк. 116.
- ⁶⁷ ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 274. – Арк. 68.
- ⁶⁸ ДА м. Києва. – Ф. Р-11. – Оп. 1. – Спр. 997. – Арк. 54.
- ⁶⁹ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 1039. – Арк. 108.
- ⁷⁰ Там само. – Арк. 45-45 зв.
- ⁷¹ Студент революції. – 1928. – № 1. – С. 52.
- ⁷² *Ласс Д.* Указ. соч. – С. 42.
- ⁷³ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 809. – Арк. 9.

- ⁷⁴ Студент революції. – 1929. – №4. – С.49.
⁷⁵ Там само. – 1926. – № 1. – С. 36.
⁷⁶ ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 274. – Арк. 66.
⁷⁷ Студент революції. – 1927. – № 1. – С. 8, 26.
⁷⁸ Ласс Д. Указ. соч. – С. 3, 31.
⁷⁹ Студент революції. – 1923. – № 7–8. – С. 9–10.
⁸⁰ Там же. – 1923. – №4–5. – С. 106.
⁸¹ Там же. – С. 75.
⁸² Там же. – 1922. – № 1. – С. 96.
⁸³ Там же. – 1924. – № 1–2. – С. 91.
⁸⁴ ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 494. – Арк. 112.
⁸⁵ Красный студент. – 1924. – № 3. – С. 47.
⁸⁶ Студент революції. – 1923. – № 2–3. – С. 120.
⁸⁷ Ласс Д. Указ. соч. – С. 28–30.
⁸⁸ Студент революції. – 1923. – № 6. – С. 9.
⁸⁹ Там само. – 1925. – № 3. – С. 47.
⁹⁰ Там само. – 1928. – № 6. – С. 50–51.
⁹¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 1513. – Арк. 40.
⁹² Студент революції. – 1923. – № 7–8. – С. 123.
⁹³ ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 4. – Спр. 1151. – Арк. 73.
⁹⁴ Там само. – Спр. 212. – Арк. 17.
⁹⁵ ДА м. Києва. – Ф. Р-1. – Оп.1. – Спр.999. – Арк.2–3.
⁹⁶ Студент революції. – 1925. – № 7. – С. 44.
⁹⁷ Там само. – Оп. 2. – Спр. 254. – Арк. 186.
⁹⁸ Там само. – 1923. – №2–3. – С.103.
⁹⁹ Там само. – №4–5. – С. 105.
¹⁰⁰ Ряппо Я. Радянське студентство. – С. 36.
¹⁰¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1680. – Арк.53.
¹⁰² Ряппо Я. Радянське студентство. – С.36.

Basing on little-known archival and printed sources the author examines material conditions of life of student body of soviet Ukraine in 1920s, their influence on general state of opinion and attitude of students to the existent regime.

Л.В.Нізова*

СТОЛИПІНСЬКИЙ ЕТАП СТВОРЕННЯ ДЕРЖАВНО-МОНОПОЛІСТИЧНОГО УПРАВЛІННЯ СУСПІЛЬСТВОМ

У статті йдеться про перебудову суспільства, розпочату П.А.Столипіним, про протидію населення його реформам та революційні перетворення, які їх викликали.

Як взаємозалежність соціально-економічних, історичних, політичних питань, проблема інтеграції дрібного виробника-власника в індустріальне суспільство ще донедавна не актуалізувалася у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Дослідники не були готові до системного викладу її через нездатність відокремити в усіх історичних подіях загальний процес «перехідного періоду», котрий зокрема відбувся як революційний відповідний етап у ХХ–ХХІ ст. внаслідок реформування феодально-капіталістичних відносин у країні. Він став основою розгляду причинно-наслідкових зв'язків усіх історичних подій, котрі розгорнулися в Російській імперії, й у першу чергу розселення аграрного суспільства

* Нізова Людмила Володимирівна – канд. іст. наук, наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.